

RESAILUL-KINDI
(KINDINIŇ RESALELERI)

(رسائل الكندي)

AL-KINDI

الكندي

(FEÛLESOFUL-ARAB)

ابو يوسف يعقوب بن اسحاق الكندي

ABU ÛUSUF ÛAKUB

IBN ISHAK AL-KINDI

Terjime edenler

Dr. Tahyr AŞIROW

Gurbanmyrat ÖWEZOW

AŞGABAT 2007

MAZMUN

- 1. Älemiň tükeniksizligi barada.....3**
- 2. Allahyň birligi we älemiň tükeniksizligi barada...10**
- 3. Akyl barada.....18**
- 4. Aristoteliň kitaplarynyň sany barada.....23**

ÄLEMIŇ TÜKENIKSIZLIGI BARADA

Rahman we Rahym bolan Allahyň ady bilen.

Älemiň tükeniksizligini düşündürmek üçin el-Kindiniň Ibn Muhammed el-Horasana ýazan haty ýagny risalesi.

Gadyrly doganym! Başda ilkinji düşündürilmesine gerek duýulýan zatlar aksiýonlardyr (el-ewailül-melufe). Sebäbi düşündürilmesi gerek bolan zatlaryň dogrylygyny subut etmek üçin, özlere aksimalardan esaslar getirilen kişileriň köpsi, diňe kejrlik sebäbi bu esaslary Kabul etmändirler we bularyň dorylygyny subut etmek işine golaýlaşmandyrlar. Bu bolsa aksiýamlar, öz garaýşlarynyň düşündürülmesi üçin araçydyr.

Her näçe ähli adamlara görä ýa-da olaryň uly bir hakykatyna görä ýa-da saýlanşyna görä aksiýamalaryň dogrylygyna subut etmek gerek däl bolsa hem, biz ýokarda düşündürşimiz ýagdaýda tapylanlary üns berip, tema bolan degişli garaýyşlarymyzy orta goýdyk. Şeýlelikde çekeleşikler kökden çözülmeginiň we giňişleýin düşündirmäni jandan işledigiň älemiň soňsyz bolmasynyň mümkin däldigini-hiç bir garşylyksyz bolmadan-mana bir sebäp bolsun.

Matimatikadan habary bolmaýanlaryň, logiki deňeşdirmeleri düşünmeýänleriň we tebigat wakalarynyň tapawudyna barmaýanlaryň aglabasy, älemiň soňsyz bolandygyny hasaplapdyrlar.

Her hakykaty tapamyzda we her maksada ýetimizde üstünlik Allahdandyr.

Häzir bu meselede gerekli bolan esaslara seredeliň we bular bilen nämäni nygtaýandygymyzy düşündireliň meňzeş terminler bilen garyşykly meýdana gelmesin.

Diýýäs: Biz bu sungatta “näçelik” diýen wagtymyzda üç zatdan birini nygtaýarys: Ýa çyzgy ýaly diňe boýy bolan, ýa düz ýaly diňe boýy we ini bolany, ýa-da jisim ýaly boýy, ini we çuňlygy bolan predmeti nygtaýarys. Diýmek isleýän biz “bir jynsda näçelik”many bilen hemme çyzgy, düz we jisimleri nygtaýarys. Sebäbi çyzgy, öz jynsyndan bolan çyzgylary aňladar, düz we jisimleri aňlatmaz. Düz öz jynsyndan bolan hemme düzleri aňladar, çyzgy we jisimleri aňlatmaz. Jisin we jisim jynsyndan bolan bütün barlyklary aňladar, çyzgy we düzleri aňlatmaz. Bularyň hemmesini birden aňlarjek zat bolsa “näçelik”adalgadyr. “Şol jynsda näçelikler” diýilýärkä çyzgy, düz we çyzgy ýaly şol jynsda jemlenen näçelikleri nygtaýaryn.

Häzir artyk edil jynsdan näçeliklerde esasy aňlatmalanda tapylyp bilinýär:

a) “Birbirinden uly bolmaýan şol jynsdan näçelikler deňdir”

Mysal: A we B bir jynsdan iki näçelikdir we biri başgasyndan uly däldir. Onuň yaly bolsa men bularyň deň bolanygyny öňe sürýärim.

Subut: Bular deň däl bolsa, biri başgasyndan uly diýmekdir. Şoňa görä diýeliň $A > B$ bolsun ol bolsa ýokarda geçen biri başgasyndan uly däldir. Bu ýagdaýda $A > B$ mümkin däl bir gapma-garşylykdyr. Şu sebäbi nazarda tutyp bular deňdir. Barybir biziň maksadymyz hem $A = B$ bolandygyny orta goýar.

b) “Şol jynsdan iki deň näçelikden birisiniň mukdary şol jynsdan bir näçelik bilen artdyzlanda bir birine deň bolaz lar”. Bu dogry bir esasydyr. Eger şeýle bolmasady gapma-garşylyk bolmasy gerekli di ýagny şol jynsdan bolan iki deň näçelikden biriniň mukdary şol jynsdan bir näçelik bilen artdyrlanda bir birine deň bolardy. Şol wagt hem bir zadyň bölegi bütününe deň ýa-da ondan uly bolmasy gerekli di.

Mysal: A we B şol jynsdan deň iki näçelik. A näçeligine öz jynsyndan bolan C näçeligi goşylanda men $AC > B$ bolandygyny öňe sürýärim.

Subut: Bu önermäniň başga şekilde netije bermesi mümkin däldir. Eger başga şekilde bolsa hem $B = AC$ ýa-da $B > AC$ bolardy. Eger $B = AC$ bolsa ýokarda $B = A$ bolandygy aýdylandy şol wagt $A = AC$ -dyr, we $A < AC$ -dyr, ýagny bölek bütün ýalydyr. Şol sebäp bilen bu mümkin däl bir gapma-garşylykdyr. Bu ýagdaýda $B = AC$ -dyr. Eger $B > AC$, we $B = A$ bolsa $A > AC$ -dyr ýagny bölek bütünden ulydyr.

Bu bolsa has hem erbet gapma-garşylykdyr. Diýsek bolar $AC > B$ -dyr. Barybir biziň maksadymyz hem $A + B = AC$ bolandygyny orta goýar.

Şeýlelikde her näçelige öz jynsyndan bir näçelik goşylanda ikisiniň jeminiň täk başyna biriniňkiden has uly bolandygy orta çykýar.

c) “Biri başgasyndan kiçi bolan näçelikleriň tükeniksiz bolmalary mümkin däldir”. Sebäbi öz bolan köp bolany ýa-da onuň bir bolegini düzýär. Biz zady düzen, näçelik sebäbinden düzülen bir bölegine deňdir. Muňa görä tükeniksiz bolanyň bir bölegi gutarnyklydyr; näçelik sebäbinden gutarnyklyga deň bolan her gutarnyklykdyr. Sebäbi tükeniksiz bolan bir zadyň başga tükeniksiz bolandan uly bolmasy mümkin däldir.

Mysal: Eger mümkin bolsa AB we CD şol jynsda iki dogry (çyzgy) bolsun. Men diýýärim bularyň birbirinden uly bolmasy mümkin däldir.

Subut: Eger mün bolsa AB we CD bolsun. Şoňa görä $CD < AB$ we AB, CD-niň ýa gatlary ýagdaýynda ýa-da CD-den biraz köpdür. Eger AB, CD-niň gatlary ýagdaýynda bolsa CD, AB-ny birnäçe gerek düzýär diýmekdir. Şaýat AB, CD-den birnäçe köp bolsa AV-den ybarat bolsa bu köplük CD-niň bir gatydyr. CD-niň gaty ýa-da CD-niň gatlaryndan birine deň bolan bu bölek hem HV dogry bolsun. Muňa görä tükeniksiz bolan AB dogrysynyň bir bölegi tükenikli bolar. Sebäbi onuň artmasy mümkindir. HV dogrysynyň hem artmasy

müňkin bolany üçin ol hem tükeniklidir. Tükenikli bir zada deň bolan hem tükenikli bolandygyndan CD hem tükeniklidir.

Ýokarda CD -niň tükeniksiz bolandygyny öňesürýär. Şol sebäp bilen bu müňkin däl bir gapma-garşylykdyr. Diýsek bolaýar, şol jynsdan iki tükeniksiz näçelikden biriniň başgasyndan kiçi bolmasy müňkin däldir. Barybir biziň maksadymyz hem $CD=AH+VB$ bolandygyny görkezýär.

d) “Şol jynsda bolan näçelikleriň her biri tükenikli bolsa hemmesi tükenikli bolar”

Mysal: A we B şol jynsdan tükenikli iki näçelik bolsun. Men bularyň ikisiniň hem tükenikli bolandygyny aýdyp bilerin.

Subut: A dogtysyna deň bir C dogrysyz çyzalyň. Şol tarapdaky D dogrysyz oňa ýetsin we D, B dogrysyzyna deň bolsun. Muňa görä biz, $CD=AB$ bolandygyny düşündireliň: CD dogrysyz tükeniklidir, başgaça bolmagy müňkin däldir. CD -ni tükeniksiz Kabul edeliň. Tükeniksiz bolan bir näçelikden dowamly bolup bir mukdar alynsa-da gutarmaz. Eger CD -den bir mukdar alynsa gutarýan bolsa ol tükeniklidir. Häzir CD -den A -ýa deň mukdar olaryň we bu C bolsun. B -ýe hem deň bir mukdar olaryň, bu hem D bolsun. CD -den C alynsa arkada D galar, D hem alynsa arkada hiçbir zat galmaz. Bu ýagdaýda CD tükeniklidir. Diýsek bolar tükenikli CD -den ybarat bolan AB -niň näçeligi tükenikli bolar. Barybir biziň maksadymyz hem $A=C$ we $D=B$ bolandygyny düşündürmekdir.

Häzir hem tükeniksiz bir jismiň bar bolmasynyň müňkin däldigini düşündireliň: Diýeris eger tükeniksiz bir jisim bar bolsa ondan bir bölek alyp, bu bölegiň kub, küre we has başga tükenikli, çäkli barlyklardan biri şeklinden bolandygy suratlanylyp biliner. Eger jisim tükeniksiz, ondan alynan bölek çäkli bolsa, bu bölek alynandan soňra yza galan ýa-da tükenikli ýa-da tükeniksiz boljakdyr. Eger tükenikli bolsa, hemmesi hem tükenikli bolar. Sebäbi her biri tükenikli bolan näçelikleriň hemmesiniň tükenikli boljagyny düşündirildi. Şuňa görä tükenikli bolanyň tükeniksiz bolmasy gerekdir we bu bir gapma-garşydyr.

Eger bu bölek aýrylandan soňra yza galan tükeniksiz bolsa, alynan yzyna alynanda öňki ýagdaýynda bolar. Ol bolsa ýokarda, iki jismiň jeminiň, özüni meýdana getirenlerden has uly bolandygy düşündiriler. Muňa görä tükeniksiz bolan, oňa goşulan çäkli bölek bilen bilelikde ýeke özi tükeniksiz bolandan has ulydyr. Ikisi bilelikde tükeniksiz bolandygyna görä, tükeniksiz bolan tükeniksiz bolandan has uly diýmekdir. Ol bolsa tükeniksiz jismiň tükeniksiz jisimden has uly bolmasynyň müňkin däldigini we biri başgasyndan uly bolmaýan şol jynsdan iki näçeligiň deň bolandygyny ýokarda nygtaplyk. Aýratyn mukdary artdyrylan näçeligiň, artdyrylmazdan öňki ýagdaýyna deň bolmandygy düşündürledi. Bu ýagdaýda mukdary artdyrylanda artdyrylman näçelik tarapyndan deňdir, hem deň däldir. Bu bolsa müňkin däl bir gapma-garşylykdyr.

Diýmek bolanjismiň tükeniksiz bolmasy mümkin däldir. Ol bolsa älemiň (jirmül-küll) tükeniksiz bolmagy mümkin däldir. Älemiň tükenikligi bolandygyna görä onuň gurşap alan hemme barlyklar hem tükeniklidir.

Bu kitabymyzda düşündirmäni söz berdigimiz mesele bilen degişli bolup şol ýeter. Isledim öňki ýazgylarym bilen bilelikde bu kitap öz başyna ýeterlikli bolsun. Şunuň bilen bilelikde, başga kitaplarymazda bu mesele bilen degişli bolup has köp deňeşdirdik we fizika degişli dogry deliller orta atyk. Bu kitabymyzda bolsa tejribä (ei-hiss) we akyla degişli ylymlar arasynda orta bir ýerde ýerleşen matematika usulyny ullanyň seniň ýüküňi ýeňletmek isledik.

Allah soňa peýdaly maglumaty nesip etmesini, şeýle iň aňsat we iň ynamly geljege ýetirilmesini isleýärim.

Hamda Allah laýykdyr. Şükür, maglumatyny bize bagyşlan we güýji bilen bize öz hoşniýetli bolandygyny erdirene degişlidir.

Hat soňlary.

Hama, älemleriň rabby bolan Allah laýykdyr. Salat, onuň elçisi Muhammediň we bütün öý halkynyň üstünde bolsun.

ALLAHYŇ BIRLYGY WE ÄLEMIŇ TÜKENIKLIGI BARADA

Rahman we Rahym bolan Allahyň ady bilen.

Üstünligim diňe beýik Allahdandyr.

Allahyň birlygy we älemiň we tükeniksizligi hakynda Ýakub el-Ishak ei-Kindiniň Ali Ibn Jerme ýazan haty.

Gadyrly doganym! Allah seni gudraty bilen hemaýat etsin, tewfiki bilen dogra iletin, arap berip her hili hatadan garasyn, iň tämiz işleri nesip edip üstünlikli kylsyn, hoşniýetlilige we yhsanyna laýyk boljak derejede ylahy ylmyna sezewar etsin.

Şany beýik Allahyň birlygy, älemiň tükeniksizligi, bir zadyň hakykatdan däl, ýöne kuwwat bolup tükeniksiz bar bolup biljegi ýaly menden diňledigiň temalary üçin-bir kitaplaryňa getirmek bilen degişli islegini islegini aňlaýardym. Bu kitabyň, düşünjak we hatarda tutmany böwet bolmajak şekilde gysga bolmasy ýolundaky islegini hem aňlaýardym.

Men gowylyklary beren we gowuluklary Kabul eden Allahdan, bu kitaby, islegiň kanagatlanmasynda üstünlikli kylmasyny we bu saýada soňa, ahyrýet gorkylaryndan uzak bolan dogry ýoly yhsan etmesini arzuw ederin.

Durmuşyňa kasam edýäriň seniň saýaňda düşünje gapysy açyk, aňlaýşy uly we seniň ýaly arzuwlaryňa gurşap almaýan yzadasy güýsli kişiler hasaba alynmasa, bu meseläni ne uzatmana ne-de gysgaltmana gerekliidir.

Bu meselede güýjim ýetýänçä-seniň şatlaryňa mynasyp bolup-ýazdym we bu hususda hiçbir gaýratlarymy esirgemedim. Bu ýazgylarym bilen seniň şatlykly we bagtly bolmagynyň diläriň. Dünýä we ahryýette Allah seni bagtly kylsyn we iň gowy netijeler nesip etsi! Ýnha isledigiň meselede söze başlaýarys:

Akyl tarapyndan kömeksiz kabul edilen açyk-seçik aksiýomlar şulardyr:

a) Birbirininden uly bolmaýan bütüm jisimler deňder.

b) Deňlik, jismiň araçäkleri arasyndaky araçäkleriň hakykatdan we güýçli deň bolmasydyr.

a) Tükenikli bolan tükeniksiz bolmaz.

b) Deň bolan her jisimden biriniň mukdary artdyrylsa, hem başga deňlerinden hem-de artdyrylmadan öňki ýagdaýyndan has uly bolar.

a) Näçelik tarapyndan tükenikli iki jismiň jemleri hem tükeniklidir. Her näçelik we näçelige gatnaşyly her zatda bu bir hökmanylykdyr.

b) Şol jynsdan bolan iki zatdan kiçisi ulylysyny ýa-da bir bölegini gurşar.

Eger tükeniksiz Kabul edilen bir jisimden tükenikli bir mukdar aýrylsa yza golan bölegi ýa tükenikli ýa-da tükeniksiz boljakdyr. Eger tükenikli bolsa, aýrylan tükenikli mukdar goşulsa elde edilen jisim her tükenikli boljakdyr. Ol bolsa bu, tükeniksiz kabul edilen jismiň öňki halydyr. Bu ýagdaý: “Jisim hem tükenikli, her tükeniksizdir” manysyna gelendiginden mümkin däl bir gapma-garşylykdyr.

Eger yza Golan bölek tükeniksiz bolsa, alynan gaýtadan goşylanda ýa-da goşulmazdan öňki ýagdaýyndan has uly ýa-da oňa deň boljakdyr. Eger has uly bolandygy öňe sürülse, şol wagt tükeniksiz bolanyň tükeniksiz bolandan has uly bolmagy gerekdir. Ol bolsa: “Iki zatdan kiçi bolan uly bolany ýa-da onuň bir bölegini gurşap alar”. Şoňa görä tükeniksiz bolan iki jisimden kiçi bolanyň uly bolany ýa-da onuň bir bölegini gurşap aljagyna şübhe ýokdyr. Ol bolsa bärde näçelik bolup kiçi bolan uly bolana deňdir. “Iki deň jisim, soňky çäkleri arasyndaky aralyklary deň bolandyr” Şol ýagdaýda bu iki jisim tükeniklidir. Sebäbi meňzeş bolmaýan deň jisimlerde meňzeşligi bir predmet ýolaçar, ýöne bularyň soňky araçäkleri näçelik, nähililik ýa-da her ikisi jisim tükeniksizdir. Sebäbi meňzeş bolamaýan deň jisimlerde meňzeşligi bir predmet ýol açar, ýöne bularyň soňky araçäkleri näçelik, nähililik ýa-da her ikisi ygtybary bilen tapawutlydyr. Onuň ýoly bolsa bu iki jisim tükeniklidir. Bu bolsa bir gapma-garşylykdyr. Diýilse bolýar biri başgasyndan has uly dälidir.

Eger alynan bölek gaýtadan goşylanandan soň öňki ýagdaýyndan has uly bolsa, bu: “Bu jisme başga bir jisim goşulýar ýöne bu jisimiň mukdarynda hiç hili artyş bolmaýar we bu goşlan bölek ýene özü jisime deň bolýar” diýmekdir. Ol bolsa şol, ýeke özü jisimiň bölegidir. Bu ýagdaýda; “Bölek bütün ýolydyr”manysyna gelendiginden mümkin däl bir gapma-garşylykdyr. Şeýlede tükeniksiz bir jisimiň bolup biljek däldigini düşünilýändir.

Tükeniklige ýüklenen zatlar her hökmany bolup tükeniklidir. Şoňa görä näçelik, nähililik, hereket we herekedi (tiz we ýuwaş şekilinde) kesgitleýän wagt we jisme ýüklenen her zat ýenede tükeniklidir. Çünki jisim tükeniklidir. Ol ýagdaýda bütüni bilen älem we oňa ýüklenen hemme zat tükeniklidir. Sebäbi älemiň mydama artyp giňşedigini, ýeten her uly çäklerinden soňra has uly boljagyny suratlandyrmak mümkindir. Şol sebäpli mümkin bolup ulylygynyň soňy ýokdyr. Kuwwat barlyk bir mümkinden başga bir zat bolmadygyna görä älem kuwwat tükeniksizligidir. Kuwwat soňsyz bolana bagly bolan hemme zadyň hem kuwwat tükeniksiz boljagyny düşündirer. Ynha hereket we wagt şol tarapyndan tükeniksizdirler. Emma bir zadyň hakykatdan tükeniksiz bolmagy-ýakarda düşündirşimiz ýaly-mümkin däldir. Şeýle hem hakykat tükeniksizligi bir wagtynyň bolup bilmejeği hökmany bolup düşündirilendir.

Zaman älemiň (bar boluş) dowamlylygy. Eger wagt tükenikligi bolsa, nämeligini gerekli jisim bary bir tükeniklidir. Sebäbi wagt (jisim we hereketden garaşsyz bolup) bar däldir. Ol bolsa wagtsyz jisim.

Sebäbi wagt herekediň sanawydyr,-diýmek isleýäriň wagt herekediň sanawynyň gurşap aldygy bir dowamlylykdyr. Ýagty hereket bar bolsa wagt bardyr, hereket ýok bolsa zaman hem ýokdyr. Hereket (üýtgame), diňe jisimiň hereket etmesi bilen bardyr. Jisim bar bolsa hereket bardyr, jisim ýok bolsa ol hem ýokdyr.

Hereket, ýagdalaryň üýtgemesidir. Diňe, jisimiň bütün bölekleriniň ýeriniň üýtgemesi, ýeriň üýtgame herekedi (el-hareketül-mekaniýe) dir. Jisimiň ýriniň üýtgedilmesi ýa merkeze ýa-da merkezden töwerege dogry bolar bu artma we azalma (er-rubüvv vel-irmihlal) herekedir. Eger diňe jisimiň görnüşleri üýtgese we bu üýtgame (ei-istihäle) herekedir.

Her üýtgame, üýtgäniň ýagny jisimiň (bar boluş) dowamlylygyny we her üýtgame bir wagda baglydyr.

Üýtgame görnüşlerinden biri hem baglaşma (ei-italaf) we birleşme (et-terkib) dir. Sebäbi bu, predmetiň jemlenip düzgüne goýylmasyndan ybaratdyr. Jisim ini, boýy we çuňlygy ýagny üç dürli bolan bir jöwherdir. Bu ýagdaýda jisim jyns bolan jöwher bilen bölek bolan görnüşlerden düzülen bir bileleşigidir. (Başga bir söz bilen) madda we formuladan düzülen bir bileleşikdir. Bileleşik, bileleşik bolmamak ýagdaýynyň üýtgemesidir, bu sebäp bilen bu bir hereketdir. Sebäbi hereket bolmasady bileleşik bolmazdy. Bu ýagdaýda jisim bileleşikdir. Aýan düşündirşiniz ýoly hereket bolmasa jisim hem bolmaz. Jisim we hereket birbirinden öň bolup bilmezler.

Wagt hem hereket hem bardyr, hereket bolsa hernähili bir üýtgedir. Üýtgame bolsa, üýtgemäniň üýtgame dowamlylygyny görkezen sadyr. Şoňa görä wagt herekediň sanadygy bir dowamlylykdyr. Her jisimiň dowamlylygy bardyr şol jisimiň kimligine gowuşdygy bir dowamlylykdyr. Düşündirşimiz ýaly, jisim hereketden öň bar bolup bilmez. Şonuň bilen bilelikde jisim, herekediň sanap nygtadygy dowamlylykdan öň däldir. Nämelikleri ygtybary bilen jisim, hereket we wagt mydama bilelikde tapylar, biri başgasyndan öň däldir.

Üýtgame tertibindäki her bölüm bir dowamlylykdyr, ynha wagt bir dowamlylyk diliminden ybaratdyr. Eger her wagt dilimden öň bir wagt diliminiň bar bolandygyny kabul edilse we özünden öň wagt tapylmaýan bir dilime (nokada) barylsa, ýagny özünden öň bir dowamlylygyň tapylmasy mümkin däl bolsa bir dilime barylsa we her wagt diliminiň arkasyndan tükeniksizlige deýin sürüp giden dilimler bar bolsa, hiçbir wagt parz edilen (nygtalan) ol dilime (nokada) barylyp bilinjek däldir. Sebäbi ýetmek islenilen dilimden öňdäki tükeniksiz wagt, ondan soňraky tükeniksiz wagt deňdir. Tükeniksizden kesgitli dilime çenli bolan wagt bilinýän bolsa, bu bilen wagtdan tükeniksizlige dogry uzalan wagtyň hem bilinýän bolmagy gereklidir. Bu ýagdaý; “Tükeniksiz tükeniklidir” manysyna gelenden mümkindäl bir gapma-garşylykdyr.

Eger kesgitli bir wagta ýetilip bilinmeýän bolsa ondan öňdäki, has öňdäkä we tükeniksizlige deýin hiçbirine ýetip bilmez. Barybir

tükeniksiz bir aralyk ölçegedip bilinmez. Tükeniksiz wagt ölçeg edilmez belli bir nokada barylyp biliner. Onuň ýaly bolsa (hakykatda) belli bir wagt bardyr. Bu ýagdaýda wagt, tükeniksizligiň dilimi däl, tersine, hökmany bolup tükenikligiň dilimidir. Diýmek bolar jisimiň (bar bolus) dowamlylygy tükeniksizdäldr. Dowamsyz bir jisim bar bolmagy mümkin däldir. Dowamsyz bir jisim bar bolsagy mümkin däldir. Barybir esasy ygtybary bilen jisim tükeniksiz bolup bilmez, esasy ygtybary bilen ol tükeniklidir...

Ol bolsa jisimiň ezeli bolmagy mümkin däldir. Soňa görä jisimiň ýaradylmagy (logiki) bir hökmanlylykdyr. Ýaradylan (el-muhdes) bolan, bir ýaradyjynyň (el-muhdis) eseridir. Sebäbi ýaradyjy we ýaradylan izafi adalgalarydyr. Bu ýagdaýda her barlygyň hökmany bolup ýokdan bar eden bir ýaradyjysy bardyr.

Bu ýadaýda ýaradyjy ýa bir ýa-da köp bolmalydyr. Eger köp bolsa, köp bolanlar bilen birleşikdir. Sebäbi olaryň hemmesiniň goşant eden bir ýeke ýagdaý (näçelik) söz eýesidir ýagny hemmesi hem eden (fail) ýagdaýyndadyr. Şol bardyr bir näçeligiň eýe bolan zadyň köplüğe degişli bolmagy, ýöne bölekleriniň birbirinden käbir artykmaçlyklar bilen aýrylmasy bilen bolar. Şoňa görä eger ýaradyjy köp bolsa, özünde birköp tapawut (görnüş) bar diýmekdir. Şeýle bolsa ol umumy we aýratyn nähililiklerden birleşen bir gapma-garşylykdyr. Elbette birleşik bolany bir birleşdiren bardyr. Sebäbi birleşen we birleşdiren izafi adalgalarydadyr. Ol bolsa her işleýäniň bir işleýäni bolmagy gereklidir. Eger işleýän biri bolsa ol ilkinji

işleýändir (el-failül-evvel), köp bolsa bütüniň işleýäni hemişe köp bolar.

Şeýlelik bilen bu ýagdaý tükeniksizlige deýin uzap gider. Ol bolsa munuň ýaňlyş bolandygyny anyklanylypdyr. Diýsek bolar her işleýän üçin bir işleýän bar däldir.

Bu ýagdaýda ýaradyjy köp däl, köplük Kabul etmeýän birdyr. Ol atestleriň nygtamaklaryndan has köp we münezzehtir. Ol öz ýaradylanlara meňzemez. Sebäbi bütin ýaradylanlarda köplük eýedir, ýöne onda asla köplük ýokdyr. Aýratyn ol ýaradyjy, galanlary bolsa ýaradylandyr, ol mydama (hemişe), başgalary dowamsyzdyr. Sebäbi üýtgeşiklige ugraýan barlygyň näçelikleri hem üýtgär; üýtgeýän bolsa hemişelik bolup bilmez.

Gadyrly doganlar: Sen akyl gözä bilen bu manylary (meseleleri) düşün, tämiz bolan nebsimiz (ruhunyň) ýaşamagy üçin bulary edin we hakykatyň zyndan gitmäge özüni köse bular seni bilimiň iň ummanyna, bagtlylyga we Allah rahmedine sezewar etsin!

Allahdan, düşüňjäni ýagtylatmasyny, bilimi giňe giňeltmesini we şeýle hem bagtly netijeler nesip etmegini arzuw ederin.

Has soňlady.

Hama, älemleriň rebbi bolan Allah laýykdyr. Salat, elçisi Muhammediň we onuň bütin öý halkyna bolsun.

AKYL BARADA

Rahman we Rahym bolan ady bilen

Yr zat Allahyňdyr.

Allah soňa peýdaly ylymlary ylham etsin, dünýäde we ahyrýette seni bagtly etsin! Gadymy greklilerde bolup hem düşüňjesi makullanylanlaryň akyl hakynda gysga näme aýttakdyklary görnüşiňdäki netijedir. Olarda iň köp begenilen we makullanylan Aristotel we halypasy Eflatundyr. Muňa garamazdan bu meselede Eflatunyň garaşsynyň özü, şägirdi Aristotilesiň garaşsydyr. Häzir muny maglumat tarapyndan düşündireliň

Aýdaryz, Aristotele görä dört akyl görnişi bardyr:

Birinjisi, dowamly hereket hakynda bolan (faal) akyldyr.

Ikinjisi, nebisde güýç halynda bolan akyldyr.

Üçünjisi, nebisde güýç halynda herekede çykan akyldyr.

Dördünjisi, beýany¹ adyny beren akyldyr.

---

¹ Ebu Ride we el-Ehwani bu sözü “es-soni”, Bedewi bolsa “el-beýani” şekilinde okandyr. Terjimedede Bedewiniň belligi saýlap alynandyr. Sebäbi tekst Latynça terjimelerinde bu söz “demonstrativum” bilen deňeşdirilendir, bu hem açyga çykan, belli bolan manylara gelýändir. Muňa garamazdan filazaf eseriniň soňynda bu akyl bilen, orta çykan we maglumaty aýan etmek manyda “el-aklur-zahir” diýilendir.

Janly (ynsan), duýgy bilen içli-daşly bolandygyndan we duýgy ony bütüni bilengurşap alanyndan öňürtü Aristoteles akyl duýgy bilen deňeşdirer. Bu suratyň (form) iki dürli bolandygyny aýdar. Bulardan biri duýgy bilen gazanylan maddy (heýulany) suratdyr. Başgasynyň bolsa maddy bilen gatnaşygy ýokdyr. Ol görnüş we görnişüň üstündäki barlyklara (jynslara) degişli bolan aklyň peýdalaryndan ybaratdyr. Maddadaky surat dogrydan (bilfiil) duýgy bilen täsirlener. Eger şeýle bolmasady duýgy bilentäsirlenip bilmezdi. Nebis suraty edinende şol artyk nebisdenir, nebisony maglumat hökmünde edinendir. Sebäbi ol nebisde güýç halynda tapylýandyr. Nebis ony ullanmana başlar-başlamaz hereket halyna geçer. Suratyň (maglumatyň, barlyga degişli şekilleriniň) nebişde bolyşy, bir zadyň gapda bolyşyna we jisimň üstündäki surata meňzemez. Sebäbi nebis jisim we bölünen bir zat däldir. Surat nebisdedir, nebis bolsa bir täk zatdyr, başga däldir. Şol sebäpli ýüklenenleriň (nebis edendigi maglumatlaryň başgalygy başga saýylmaz

Şol bir şekilde baglanan güýç nebisden başgasy däldir. Nebisdäki bu güýç jisimdäki organ ýaly hem däldir, tersine ol baglanan nebişň özüdir. Ýene şunuň ýaly baglanylan surat aýrallyk manylary bermez. Bu ýagdaýda nebis tarapyndan baglanan baglanylýan zatdyr. Emma madda meselesine gelsek (näçelik we nämelige degişli aýratynlyklary) baglanylan nebisden başgadyr. Diýsek bolar madda (bagly) bolmagy tarapyndan baglanan baglanylýan däldir.

Aristoteles akly muňa (duýga) meňzeder,-akyl diýýärkä madda we fantaziýa bilen gatnaşygy bolmaýan suraty (garaşsyz hala gelen ylmy) nygtaýaryn nebis akly ullanmana başlanynda surat (bilim) nebis bilen birleşer. Ýagny has öň ol surat nebisde güýç halynda barka, häzir hakykatdan hem bar bolandyr. Ynha madda we fantaziýa bilen gatnaşygy bolmaýan bu surat (garaşsyz ylym), nebis tarapyndan gazanylan aklydyr (el-aklu-müstefad). Ýagny nebis barlygyň görnüşlerini bilen bu akly, dowamly hereket halyndakyikinji aklydan (faal aklydan) alandyr. Birinji akyl beriji, nebis bolan alyjydyr. Çünki nebişň akyl etmegi güýç halynda, ilkinji aklyňky bolsa hereket halyndadyr. Alyjy bolan bir zat beriji bolana garşy hereket hakynda däl, güýç halynda bolmak ýagdaýyndadyr. Bir zat garşysynda alyjy ýagdaýda bolan her zat özünden hereket alynana gelmez. Eger özünden şony edip bilsedi ol hem dowamly hereket halynda bolardy, sebäbi özü öňden bari bardy. Diýmek bolar güýç halynda bolan hemme zat, hereket ýagdaýynda bolan bir başga ugry bilen hereket alana çykmakdadyr. Bu ýagdaýda nebis akyl ediji bolup, ilkinji akyl saýasynda bu ýagdaýdan çykmakda we hakykatdan akylediji ýagdaýa geçmededir. Akly görnüş (garaşsyz hala gelen ylmy) nebis bilen birleşse ikinjiniň arasynda aýrallyk bolmaz. Nebis bölünmez aýrallyk bolsub. Akly görnüş nebis bilen birleşse nebis we akyl bir zat halyna geler. Bu hem aklyň hem akyleden (süžýet) hem-de akyledilen (obýekt) bolandygyny manasyna geler.

Bu ýagdaýda nebis görä akyl bilen makul bir zatdyr. Emma dowamly hereket halynda bolan we nebis güýç halynda akyl edýärkä, ony hakykatdan akyleden ýagdaýyna getiren (faal) akyla gelsek, onuň akyl ettigini (obýekt) bilen özü şol bir zat däldir. Diýsek ilkinji akyl tarapyndan nebisde akyledilen bilen ilkinji akyl bir täk zat däldir. Emma nebis tarapyndan akyl bilen makul (akyl bilen ylym) bir zatdyr. Ýöne ýönekeý bir jöwher bolmagy tarapyndan aklyň ýagdaýyny, nebiň duýgylary baglanmagyna maňzese hem akyl nebisden has güýçli bir şekilde baglanmaktadyr.

Şoňa görä akyl bütin akyledilenleriň we ikinji akylaryň sebäbi (bolan) ilkinji akyllydyr ýa-da nebis hakykatdan akyletmedigi dowamynda güýç halynda bolan ikinji akyllydyr.

Üçünji hem öňden nebiň gözanan bolşy we nebisde hakykatdan bar bolan (müstefad-gazanylan) akyllydyr. Nebis dilän wagrt muny ullanyň bilerwe başga zatlaryň meýdana gelmegi üçin ony orta çykarar. Meselem ýazyjynyň ýazgy ýazmagy şeýledir, ýazgy ýazmany bilenligi üçin diläm wagty bu işi ýerne ýetirýar. Dördünjisine gelsek, nebisdäki (ylmyň) orta göýmasydyr bu hem belli akyllydyr. Bu akyl başgalaryny bilimlendirmek üçin nebisde hakykatdan bardyr.

Muňa görä üçünji we dördünji akyl arasyndaky tapawut şudyr: Üçünji işi öňden nebis tarapyndan edinilen edinilen (garaşsyz ylym halynda) bolup, işlän wagty ony orta çykaryp biler. Dördünjisi hem (ylmy) öňden edinilen bolsun, islese edinileni ullanna ýagdaýynda

bolsun (ol zahyr ýa-da beýany akyllydyr). Diýsek bolar, üçünji nebiň öňden edinilen (ylymlydyr) we ol ozone (patansiol nolup) bardyr. Dördünjisi bolsa (bu patansiol ylmyň) hakykatdan orta çykmagydyr.

Beýik Allahyň şanyna hamd bolsun

Ynha akyl barada öňki maglumatlaryň garaýyşlary şudyr. Bu temada aýdylyjak söz şundan ybaratdyr. Diňe maglumat hökmünde isledigiň üçin bu saňa ýeter. Allah saňa dogry garaýyş nesip etsin! Bu ýazgym bilen şat bolmagyňy isleýärim

Allah hamd bolsun, hat soňlady.

ARISTOTELIŇ KITAPLARYNYŇ SANY BARADA

Rahman Rahym bolsa Allahyň ady bilen.

Allah bize ýeter, o nähili gowy bir kömekçidir.

Aristoteliň kitaplarynyň sany we pelsepe öwrenmek muňa duýylan zerurlyk temasynda el-kindiniň haty.

Allah seni gudraty bilen hemaýat etsin, hakyky mana hususynda üstünlikli kylsyn we saňa hakykatyň gerek bolsa şekilde işlemäne nesip etsin! Arzuwlaryny amala aşyrmak surety bilen Allah seni bagtly etsin, olary özine golaýlaşmada, sowatsyzlykdan uzaklaşma nesip etsin! Manden gerek bolan Aristotelesiň pelsepe sistemasyny guran kitaplary, bularyň sanlary, tertip düzgünleri, oňa degişli bolan hususy we maksatlary hakynda gyzga we takyk maglumat bermäni isleýäris. Ol kitaplary pelsepäni guramak isleýän bir kişi olarsyz edip bilmez.

Durmuşyna kasam bolsun, isledigiň zat pelsepäniň düşünilmesine kömekçi bolmak tarapyndan uly zerurlyk bolmaktadyr. Sebäbi munuň düşünilmesi aýdyň deň, hakykatyň tapyljagy ýerleri gözlän we ýaşayanlara peýdaly bolan kiçileriň pelsepä bolan, söýgilerini artdyrjakdyk. Ýene bu meseläniň açyk

bolmagy ýokarda nygtadygymyz kişiler tarapynda soň derejede şöhtaply bolan peleki akyla ýetmäniň ýoluny aýdyňlatmak, nebsiň ony güýçli ýol tapyp söýmegine kömek etjekdir. Aýratyň bu meseläniň düşünmesi maksadyna ýetmek barada ýol alan nebsiň-ölümiň agyrlygyna goşulmasyna-duýan kynçylyga sezewar garşy daýanan güýjini artdyrar. Şeýle ölüm garşysynda duýulan kynçylyk ýöne bu ýolda ýöremäniň beren kynçylyk bilen deňşdirilip biler. Aýratyn nebis bilen bu meseleler barada her düşünüşinde maksadyna bir azajyk ýakynlaşýar, garaşan gazanjy. Kabul edýär, maksadyna ýetjek daýanjy tapýar, arka galan kynçylyklary aşmagy aňsatlaşýar we maksady bolan hereket dogrylygynda bilinýän bolsa (bu kynçylyklara goşulmaga deger!)

Soradygyň meselede saňa ýetjek derejede ýazdym. Aýratyn akyl gözüni anyklaşdyrjak barlygyň hakykatyny syzmagyň we başga zat üçin däl ozone maksat bolandygy üçin islenen “gowa” ýönelişiň ýaly diýp birazajyk köp ýazdym. Sebäbi her isleg “gowa” ýetmek üçin islener “gowa” bolsa başgasy üçin däl diňe özi üçin islener.

Islegiň bilen bagly bolup bu saňa ýeter. Üstünligimiz Allahdandyr we howpsyzlygymyz ondandyr. Hemme işimizde ol bize ýeter.

Okuwçynyň filozof bolup bilmegi üçin matematika ylmyndan soňra Aristoteliň tertip düzgüni goýulan kitaplaryny dowamly gerekli. Bu kitaplary dört bölege aýrýlar.

Birinjisi logika bilen degişli bolanlar.

İkinjisi tebigat bilen degişli bolanlar.

Üçinjisi tebigatdan garaşsyz, jisimler gerek duýylan we öz başyna mesele bolanlar bilen degişlidir. Hernäçe bular jisimden garaşsyz bolup gowuşsa hernähili bir şekilde jisim bilen gatnaşyklary badyr.

Dördinji jisimlere gerek duýulmaýan we hiçbir şekilde jisim bilen gatnaşygy bolmaýan zatlary tema ediner.

Logika degişli kitaplara gelsek bular sekiz sanydyr. Birinjisine Katigorias ady berilen nygtamalar barada düymekdir. Munuň bilen daşayan we ýükleneni (el-hämil vel-mahmul-tema we habar) nygtaýaryn. Daşayan jöwher, ýüklenene araz diýilýä. Araz jöwhere ýükleýän ýöne oňa adyny we kesgitlemesini bermez, sebäbi iki dürli habar bardyr, birinjisi daşayan adyny we kesgitlemesini berer. Ynsana görä janly şeýledir: “Ynsan janlydyr” diýiler we “janly öz daşyndaky başga zat üçin hereket eden duýgylybir jöwherdir” diýip kesditlener. (İkinjisi bolsa daşayana adyny we kesgitlemesini bermez) Beýaza ýüklenen nygtamalar şeýledir: “Bu ak şol aga meňzemekdedir, bu ak ol aga meňzemekde däl, bu şekil ol şekle meňzemekdedir, bu şekil ol şekle meňzemekde däl” kesgitmelerdäki nygtamalar nähililik görnüşlerine öz adyny we kesgitlemesini berendir. Ýöne bu iki habardabiri meseläni edil garşyladygyndan däl, at meňzeşliginde ötürü ýüklenendir. Şol sebäpli oňa adyny we kesgitlemesini beren däl. Aklyk ýagny ak jisime ýüklenen ak ýalydyr. Çünki jisim bolan aklyk aklykdan dörändir,

aklygynyň ýagny ak jisim bolsa gözü meşgul eden bir reňk däl, şol sebäpden aga ne kesgitlemesini ne-de aýratyn adyny berendir. Aklyk aklykdan dörändigi üçin bir dötme işidir.

Daşayan jöwhere ýüklenen araz kategoriýalar dokuz sanydyr: Näçelik, nämelik, görälik, nirede, haçan, işleýän (täsir bolar), edilen, eýelik we ýagdaýdyr ýagny bir zadyň meseläni diýmek isleýärim.

Logika degişli bolanlardan ikinjisi Peri-Hermeneiasdyr, “ýorgut barada” manysyna gelmekdedir ýagny tema we habardan ybarat bolan esaslry gazanmak üçin kategoriýalardaky kesgitlemeleri ýorgutlamak we bir ara getirmekdir.

Logika degişli bolanlaryň üçinjisi I Analutikadyr, manysy başdan ters döndürmekdir.

Logika degişli bolanlaryň dördinjisi II Analutikadyr, bu Apodikdika diýip hem atlandyran, düşündirme manysyna gelmekdedir.

Logika degişli bolanlaryň başinjisi Topikadyr, ýerler ýagny (dowada) sözüň aýdyldygy ýerler manysyna gelmekdedir.

Logika degişli bolanlaryň altynjisi Sofistikadyr, manysy sofistlere degişli diýmekdir. Sofistiň manysy bolsa göz garaýşyny öňe sürendir.

Logika degişli bolanlaryň ýedinjisi Retorikadyr, manysy dilewarlyk ýa-da suhan göýlik hakynda diýmekdir.

Logika degişli bolanlaryň sekizinjisi Patikadyr, manysy şygyr bilen degişli diýmekdir.

Tebigy barlyklaryň maglumatyny öwrenip şol sahnada pelsepe etmek isleýaniň ýuzlenmäge hökmany bolan kitaplaryň sany ýedidir. Bular şulardyr: Fizika degişli maglulatlaryň kitaby, Asman hakynda kitap, Boluş we bozuluş barada kita, Asman we ýerde meýdana gelen wakalarhakynda kitap bu ýokardakywakalar barada we tükeniksizlik barada ýagny (toprak, suw howa we adyň gurnagy) barada manylara gelmekdedir, MinirAllahr hakynda kitap, Bitgiler barada kitap, Haýwanlar barada kitap adly eserleridir.

Bar bolmak we barlygyny sürdürmek üçin jisme gerek duýmazlyk bilen bilelikde bir tarapa jisimde bolan wakalar bilen degişli kitaplar dördür. Bular şulardyr: Nebis barada, Duýgy we duýulan pradmetler, Uky we oýolyk barada, uzyn we gysga ömür barada eselerdir.

Jisime gerek duýmaýan we onuň bilen gatnaşygy bolmaýan barlyklar meselesinde bir ýeke kitaby bardyr ol hem Metafizika eseridir.

Bütin bulardan soňro ol bir köp kitap orta goýandyr. Her näçede bular pshologiýa görnüşinden bolsa hem ýeterlikli düşünmekleri ýöne hiçbir şekilde jisme gerek duýulmaýan (metafizika) meselelerden soňra gelir. Bu nygtalynan kitaplardaky maglumatlaryň miwesi ýagdaýynda bolan şol kitaplar bularyň saýasynda düşüniler. Olar ahlak hakyndaky kitaplardyr-munuň bilen nebsiň ahlakyny we dolandyryşyny nygtaýaryn. Ol üstünlik karakteri nyzamly ynsanyň dünýädäki gazanjy we maksady şoldyr. Ahyrýetde

ýagdaýynyň gowy bolmagy hem muňa baglydyr. Onuň ýerine goýylyp biljek we onuň getirýän peýdasyny deň hiç bir zat ýokdyr. Ol bolmasa hiçbir zatda haýyr ýokdyr. Olardan biri onbir bölümden bolan ogly Nikomokhos üçin ýazan Nikomakhia ady berilen ahлага degişli uly kitapdyr. Olardan bir başgasy hem okuwçylarynda birine ýazan we mümkin ygtybary bilen Nikomakhos üçin ýazana meňzeýän ýöne bölüm sany ondan has az bolan bir başga kitapdyr. Onuň bu üç makaladan başga birköp bölegi zatlar bilen degişli haýbatly kitaby we ýene üýtgeşik bölek zatlar hakynda hatlary bardyr.

Ynha edil filozof bolak isleýän kişileriň metematikadan soňra okamagy gerekli bolan Aristotilesiň kitaplary ýokarda atlaryny sanadygymyzdan ybaratdyr. Bir kiçi arifmetika, geometriýa, astronomiýa we aýdymdanybarat bolan matematika ylymlardan garyp bolar we soňra hem bu kitaplary ömür boýy ullanmana synanyşsa bulardaky biçbir maglumaty takyk öwrenip bilmez, ýat tutsada onuň bu ýöndäki gaýraty we gazanjy diňe maglumaty agtarma (rowaýat) düzgünine galar. Matimatikadan habary bolmaýan kişi bu kitaplardaky maglumatlarynyň magzyna batyp bilmez. Matimatika ylymlatdan maksadym arifmetika, aýdym, geometriýa we astronomiýadyr. Ol astronomiýa bütini bilen älemi, jisimleriň bolup sanyny, bularyň hereketlerini, hereketleriniň sanyny we bu görnüş barlyklarda orta çykan wakalaryň maglumatyny tema ediner. Arifmetika gelsek, belli bolşy ýaly bu hemmesinden öň çeler, sebäbi sany bolmasa sanalyanlar hem boljak dälidir. Duýgy ylymyna gelsek

ol ilkinji jöwheriň maglumatydyr. Bu maglulata tema bolan predmetler üzniksiz bir şekilde dowamly bolup akmakda (üýtgemekde) we bütüni bilen jöwheri ortadan aýrylmasa bitip tükenýän däldir ýa-da duýgy bar jöwherleriň köplügi sanlarynyň köplüginden esaslanandygy üçin (dowamlyakdyklary saýylýandyr). Her sanalynan tükenikli bolsa her sanalynanyň gatyny alyp artdyrmak mümkindir. Bu ýagdaýda jöwher predmetleriniň ýa-da artdyrylan gatларыnyň sanawy (hakykatdan) däl bolsa-da, bilkuwwa bolup tükeniksizlige artdyrmakdadyr (sebäbi) tükeniksiz bolanyň ylmy gurşap alynyp bilmez.

Ynha aňladyşymyz ýoly näçelik we maglumatyndan garyp bolanbiri, ilkinji we ikinji jöwherleriniň maglumatyndan hem garyp saýylar. Şeýle birinden ynsany ylymlar arasynda hiçbir barlyk görkezmeği garaşylyp bilinmez. Ol ylymlar ynsanyň islemesi bilen we gaýraty bilen aşmalaryndan geçip gazanylan. (Ýöne olar) martebe tarapyndan ynsanyň isleme we gaýratyna gerek galmadan wagtsyz bolan ylahy ylymdan (wahyý) aşakdadyr. Meselem şany beýik bolan Allahyň pygamberlere - Allahyň rahmeti nazaryndan bolsun - aýratyn bolan ylymbu görnüş bir ylymdyr. Ýagny islemeden, gaýrat görkezmezden, anyklamadan, matematika we logiki çärelere gaýrat görkezmezden wagtsyz gurlanan maglumatdyr. Hakykatda bu maglumaty şany uly Allahyň, haky (ýagny wahyý Kabul etjek bir kywama getirmek) üçin olaryň nebisi tämizlemäni we şöhleletmäni dilemesi bilen, onuň daýanjy, ylhamy we wahyý bilen hakykatlaşar.

Ynha bu maglumat başga ynsanlara däl diňe pygamberlere-Allahyň rahmeti şanyna bolsun-özgedir we bularyň biderek aýratynlyklaryndan ýagny olaryň başga ynsanlardan aýyran ýazgylardan biridir. Sebäbi pygamberdiden başga bir ynsanyň hakyky ikinji jöwherlerden bolan bu has zerur ylmy bilmegi, aňladyşymyz ýaly wagtly bolan duýgulara degişli birinji jöwherleri, bulara aryz bolan hallary islemeden, logiki we matematiki çärelere goşulmazdan düşünilmesi mümkin däldir. Pygamberleriň bolsa Allahyň rahmedi we berekedi bolsun-bulardan hiçbir bilen gatnaşyklary ýokdyr, tersine olaryň ylmyny öwrenmek dowamyna we başga zada gerek bolmazlygyň özlerini iberilen şany uly Allahyň yradasy bilen hakykatlaşar. Akyl hem munuň şany uly Allahyň gatynda bolandygny ýakyndan biler. Sebäbi ynsanlar meñzeşini orta çykarmakdan güýçsiz bolsa bu (waliý) hakykatlygy sabyt bolar. Bu maglumaty, tebigatynyň we gurluşynyň üstünde bolandygy üçin ynsan, pygamberleriň getirenlerine boýun egmek surety bilen boýun eger, ýaradylyşy ygtybarly bilen tasdyj edip oňa baglanar.

Bir kişi pygamberleriň gizli we hakyky wakalar hakynda soralan soraglara beren jogaplary gowy düşüner we olary bu temada uzyn wagt hakyky anyklamalar eden filozofuň maglumaty bir kişiniň ozone gazandyran güýç bilen bu soraglara beren jogaplar bilen deňeşdiriljek bolsa, filazdygyň jogabynyň pygamberleriňki ýaly takyk, aýdyň, anyk jogaplar bolmadygyny görer. Meselem Hezteti Pygamberiň müşrikleriň soraglaryna, hemme zady bilen, başlangyjy

we soňy tapylmaýan, ezeli we ebedi bolan Allahyň oňa öwreden jogap bilen jogaplandyrmagy ýoly. Müşrikler, ort niýetli bolup we jogap berip bilmez düşünjesi bilen : “Eý Muhammed! Çüýrän süňkleri kim dirildip biler?” diýdiler. Sebäbi olara görä bu waka hökmany suratda mümkin däldi. Muňa garamazdan hakyky bir bolan şany uly Allahh: “Diý: Olara ilkinji öň kim barlyk beren bolsa ol direlder. Ol bütün ýaradylanlary haky bilen bilendir, diýip wahyý etdi. Bu tema “Ol bir zadyň bolmasyny dilän wagty, onuň emri oňa “bol” diýmekdedir. Ol hem bolyberer” aýatyna çenli dowam eder.

Şöhlenen sop akyllara görä bar bolanyndan soňra çüýräp bazylan-hatta bar bolmagy-süňkleriň täzede bar bolmagy mümkindir. Çünki dagalany jemlemek ýokdan ýaratmakdan has aňsatdyr. Hakyky olary ýaradanyň gatynda has kyn, has aňsat diýen bir zat ýokdyr, şoňa görä hemmesi birdyr. Ýaradan güýjiň dagalanynany gurmanagy gürrüňsiz mümkindir. Bar bolmaýan süňkleriň meýdana gelişini akyl bir ýana, duýgy bilen nygtalmakdadyr. Aýratyn bu mesele sorag soralan we şanybeýik Allahyň gudratyny inkär eden hem özüniň ýok wagty çünki hem ýokdy, ýöne hökmany bolup meýdana geldi. Ýok balanyndan (çüýredikden) soňra süňkleri öňki halyna döndürmek we olara jan bermek hem ynha şeýle boljakdyr. Süňkler jansyzka häzirki wagtda janly bolup bar bolandyr, bu ýagdaýda janlylygyň ýitireninden soňra täzeden janlanmalary gürrüňsiz mümkindir.

Soňra ol bir zadyň özi tersinden meýdana gelmeginiň bir realite bolandygyny şeýle düşündirer: “Ol Allah senin üçin agaçda ot ýaratdy, ynha siz ony ýakýarsyňyz”. Diýsek bolar, ol ot bolmazdan ony ýa-da gyzgyn bolmaýandan gyzgyny ýaradandyr. Bir zat hökmany öz tersinden meýdana geliş, bir zat tersinden baş bir zatdan meýdana gelmegine we iki ters arasynda bir araçy (barlyk) bolmagyna görä tersden kasdym “şoldyr” “şol däldir” şekildäli nygtamalarydyr- bir zat özünden meýdana gelýär diýmekdir. Bu ýagdaýda ol zat başlangyjy bolmazlyk barada dowamly bardyr. Sebäbi gury, ot bolmaýan däl bolsa ot dabdyr. Eger ot otdan we ot otdan bolsa dowamly bolup odyň otdan meýdana gelmegi hökmanydyr. Diýsek bolar ot dowamly bolup bardyr, onuň ýok boluşy bir hal bolmazlygydyr. Şonuň ýaly bolsa ot ýok wagty soňradan bolan däldir. Ot ýok wagty bar bolan we bar bolanyndan soňra hem ýok boljakdyr. Bu ýagdaýda arkada odyň ot bolmazdan meýdana geliş punkty galýar. Bolan her zat özünden başgasyndan bolandyr. Diýsek bolar hemme bolan zat ýokdan meýdana gelendir.

Soňra ol bir zadyň öz tersinden meýdana gelendigini düşündirmek üçin : “Gökletiwе ýeri ýaradan özleriniň meňzeşlerini ýaratmaga güýçli dälmi?!” diýeninden soňra bu soragyň jogaby: “Elbetde güýçlidir. Ol ýaradan we bilendir” şeklinde berender. Soňra gökleriň ýaradylyşyny ynsanlaryň hereketi bilen deňeşdirsek bu meselede ýaradylyş dowamyndan esaslanan şüpheleri soňy olaryň ýaradyldygyny inkär eden kapyrlaryň kalplaryndan geçenlere jogap

bermek barada diýer-sebäbi olara görä ynsanlar has uly işi has uzun wagtda hakykatlaşdyrar, ynsanlar gatynda fizika barlyklaryň iň uly bilen degişli iş iň wagtda meýdana geler. Ol bolsa eserini döredýärkä şany uly bolan Allahyň mätäçligi ýokdyr. Sebäbi ol “bary” “ýokdan” ýaradandyr. Bu ýagdaýda jisim bolmaýan jisim etme we ýoklukdan barlyga çykarma gudratyna eýe bolanyň wagty içinde iş etme mätäçligi ýokdur, sebäbi ol maddasyz etmäge güýçlidir. Ol bolsa bir işi etmede madda mätäç bolmaýar wagta hem mätäç däl. Ýöne ynsanlaryň herekediniň wagsyz hakykatlaşdyrmagy mümkin däl: “Ol bir zadyň bolmagyny dilän wagty, onuň emri oňa “bol”diýmekdir. Ol hem bolyberer”. Ýagny ol dñe dilär, dilemegi bilen bilelikde diledigi bolyberer. Onuň şany we atlary käfirleriň sandygyndan has goçakdyr!

Bärde ýoklugy söz edilendir, sebäbi bu söze söz eýesi bolar Aroplaryň dilinde bar bolmaýan söz etmek ullanylan bir açyklama tarzdyr, şol sebäpli adatlary gerek bu açyklamany söz eýesi bolandyr. Sebäbi Araplar bir zadyň gurlyşyna (tebigat) tapylmaýan bir zat bilen ony nygtap ullanylar. Imrül-Kaýs Ibn Haser el-Kindi diýer:

Gerinip boýnyny posyny uzadan wagty, döşini gerdi we soň uzanan wagty.

Giýjä diýdim ey uzyn giýje! Açylyber, ertir ýagny

Saba bolsun... Dogrysy saba hem senden gowy däl!

Ol bolsa giýjäniň boýy, döşi we soňyna goşulan bir zat bolmadygy üçin oňa söz edilmez. Bu, şahyryň Jany teninden saba bolmagyny isländigi manysyna gelen.

Şony uly Allahyň öz resuly-Allah ony rahmet etsin-üçin bu aýatlardaky şonçajyk harplar bilen jemli bolup açyk boluşy manysy haýsy ynsan beşer pelsepesi bilen düşündirilip biliner! Çüýredikden soňra süňkleriň diriljegi onuňgudratynyň, asmanyň we ýeriň meňzeşlerini ýaratmana ýeter we bir zadyň öz tersinden meýdana gelişi aýan edilendir, logika dili muny mygtamakdan güýçsiz, beşeriň iň soňky güýji ony meňzeşini orta çykarmakdan uzak we bölek akylar ony aňlamakdan ejizdir.

Düşündirdigimiz ynsany ylma (fizika) gelsek ol (meretebe we ögretme) metafizikadan aşakdadyr. Matematika bilmeden ony aňlamak we üýtgemeyän hakyky barlyklary bilmek mümkinçilik ýokdyr. Bolsa ol diňe duýgy güýji bilen bilinip biliner. Duýgy güýji düşünjeden ejiz bolan haýwanda hem bardyr. Matematika ylmy sahnasyna ulaşmaýan käbir kowymly, bu ylmyň sahnasyna giren zatlar hakynda öňden birnäçe garaýyşlar orta çykarsalar hem (bular bir zat peýda etmez).sebäbi düşünjeden ejiz bolan bir köp haýwan hem manysyny bilmeden ynsany öýkünme etmekdedir.

Näçeligi mesele edinen iki disiplin bardyr. Bulardan biri täk näçelikleri mesele edinen arifmerikadyr: goşmak, aýyrtmak, köpeltmek, we bölmek ýaly hasaba gatnaşyk näçelikleri kasededýärin. Başgasy bolsa telif ylmydyr. Bu hem bir sany başgasy bilen bolan

göterimini tapma, deňlemeden-den ybaratdyr. Ynha şunuň ýaly meseleler näçelikleriň bir-biri bilen bolan netijeler bilen baglydyr.

Nämeligi tema edinen iki tertip bardyr. Bulardan biri üýtgemeýän barlyklar ylmy diýilen ölçeg ylmydyr. Beýlekisi bolsa nämelikler ylmydyr. Bu älemde boluş we bozuluşa ugramaýan asman jisimleriniň şekil we hereketleri bilen hereket dowamlyklaryny tema edinen bütün asman barlyklarynyň ylmydyr. Ynoha astronomiýa ady berilen ylym şudur. Asman jisimleriniň ýaradyjysy olary bozmasa bozulmazlar. Ol bir wagtda ýaradyşy ýaly islese bir wagtda ýok eder.

Matematika ylmlarynyň ilkinji tertip-düzgüni, netije bermeklik we öňdelik hakyna eýe bolmagy tarapyndan arifmetikadyr. Sebäbi san bolmasady sanalynan hem bolmazdy. Eger san bolmasady geometriýa we asronomiýa hem bolmazdy. Ilkinji uly tejribä daýanan geometriýadyr. Üçünjisi geometriýa we arifmetika daýanan astronomiýadyr. Dördünji, arifmetika gemetriýadan we astronomiýadan gurulan telifdir (düzgün we astronomiýadyr. Bularyň hemmesinde telif bardyr, iň açyk bolup aýdyň, astronomiýa we ynsany nebislerde tapylar. Aýratyn biz bu hususy aýdym hakyndaky uly kitabymyzda ýazdyk. Biz bu ylmlaryň tertibini bärdäkiden has giňiş düşündirdik. Munuň bilen birlikde bärde düşündirenlerimiziň maksadymyzy hakykatlaşdyrmagy tarapyndan ýeterlikdir. Biz kiçi erriýazat we et-talim (aýdymdan) görüp bolsa näçelik we nämelige degişli maglumatdan, şol sebäp bilen bu ikisiniň kömegi bilen ýetilen

jöwher maglumatyndan görüp bolar. Näçelik, nämelik we jöwher maglumatyndan görüp bolan bolsa pelsepe maglumatyndan garyp kabul ediler.

Pelsepe ylymyň öwrenmek isleýän kişiniň ilki bilen düşündiren tertip – düzgüne görä matematika kitaplaryny we ýene düşündiren tertip-düzgüne uýup logika bilen degişli kitaplary, soňra düşündirişimiz ýaly fizika, metafizika, ahlak we nebsi gowy ahlak bilen terbiýelenip dolandyрма temasyndaky kitaplary okap ulanmagy gereklidir. Has soňra yza bärde düşündiren ylmlara daýanan düşünmedigimiz ylmlar galýar, olar hem şony beýik bolan Allahyň oňat ýardamy we her gowylygy jomartça bolmagy saýasynda bu düşündirenlerimiz bilmek bilen tamamlanandyr.

Ynsany soňky ýetişenlige ýetirjek bolan ylma eýe bolmak ugurlary tertip-düzgüne görä aňladandyrys. Häzir hem Aristoteliň kitaplarynyň maksatlary barada söz açalyň. Sebäbi bu hususyň, kitaplarynyň düşünilmesinde peýda bardyr. Şübhesiz maksadyna ýetmek isleýän kişi güýjüni we düşünjesini şol tarapa gönükdirse maksada ýetmek ýolundaky gaýratyndan ony hiç zat yza gaýtaryp bilmez. Şunuň bilen birlikde maksadyny hakykatlaşdyrmak ýöne sepgidi hakyky we takyk ädimleriň özi has köp maksada ýakynlaşdyrandygy bilen kişiniň aklyna, maksadyndan dändirjek zan we kararsyzlyklaryň gelmeginde bir ýagdaý ýokdyr. Düşünje we hereket bilen maksady dogry bolmagynda dowamly we kararly bir şekilde öňe giden kişi ýalňyş etmez. Emma ýetmek isleýän

maksadyny kabul etmeýän kişi oňa eýe bolan wagty ol bolandygyny bilip hem bilmez, şol sebäpli ondan peýdalanyp bilmez.

Diýeris: Aristoteliň düşündiren kitaplarynyň ilkinjisinde ýagny Katigoriosdaky maksady, kesgitlemesi bilen bilelikde düşündiren on kategoriýadan her birini başgasyndan aýyran, hemmesinide deň bölünen we her birine mahsus bolan nämelikleri nygtamakdyr. Kitabyň başynda barlygynyň nämelik we düşündiriji ugurlaryny tapmalydyrys. Meselem bir jöwher tema we habar bolmakda, bir jöwher hem temadyr ýöne habary jöwher däl arazdyr. Bir araz tema we habar bolmakda ýagny temada bir zady düşünmekdedir. Şeýlelikde ilkinji jöwherler duýgular, ikinji jöwherleriň bolsa duýgular jynsdan bolman, duýgular bolanlar bilen düşündirilendigini düşündürmek islenendir. Kitabyň orta böleginde on kategoriýa kesgitlemeleri umumy we aýratyn nämälimlikleri bilen düşündiriler. Soňunda bolsa öňdelik, hereket we birikmelik ýaly bu on kategoriýalara goşulma bolan manylar ýer alar.

Ýorgut barada mana gele Piri Hermenias atly ikinji kitabyndaky maksady, ylmy deňeşdirmeleriň öňde baryjylaryny gurşap alan esaslar berendir. Şonuň bilen bilelikde položitel we otrisatel netijeleri ýagny habarlary we bulara degişli zatlary nygtaýaryn. Kitabyň başynda esaslary gurşap alan at, harp (adalga), söz, sekin we söz bilen degişli edilen zatlary düşündirer. Şundan soňra “Seýit ýazyjydyr” sözündäki ýaly at we harpdan bolan esaslary we muňa gatnaşykly zatlary düşündirer. Has soňra “Seýit häzir

ýazyjydyr” sözündäki ýaly at, harp we üçünji bolup wagtynyň goşulmagy bilen gurulan esaslary we muňa gatnaşykly zatlary düşündirer. Soňra hem “ol ot hökmany suratda gyzgynydyr” sözlemede bolşy ýaly at, har, üçünji we dördünji bir adalganyň goşulmagy bilen gurnalan esaslary we mpuňa gatnaşykly zatlary düşündirer. Has soňra hem položitel we otrisatel esaslaryňmy, ýogsa bir birine ters bolan položitel esaslaryňmy has köp garyşykly aňlatmalary anyklaýar.

Analntika ady berilen üçünji kitabynda maksady deňeşdirmeleri düşündürmekdedir. Ýagny ol nämedir, ol nähilidir we näme üçindirni nygtaýaryn. Deňeşdirme bir sözdür. Käbir zatlary özüne goýanmyzda ondan, öl sözde belli bolmaýan bir zat orta çykar, emma orta çykan, şol sözüň daşynda hem dälidir. Deňeşdirme iň azyndan bir deň adalganyň bolandygyny iki esasan we bularyň netijesinden gurlar, netije iki esasa belli däl bolsa hem olaryň daşynda hem dälidir. Ýagny bu iki esaslardaky iki adalganyň birleşmeginden başga bir zat dälidir diýmek isleýärim.

Ilkinjileriň ýagdaýyna görä deňeşdirmäniň görnüşi üçdir: orta adalaga ýa ilkinjilerden birinde tema başgasynda habardyr ýa-da ikisinde hem habardyr ýa-da ikisinde hem temadyr. Şeýlelikde hem deňeşdirmäniň görnüşleri üç bolandyr. Şeýle: görnüşde ýa-da hemişe netije berer, emma bu burhany deňeşmedir, ýa-da isle dogry isle ýalňyş bolsun netije, kabul görülen bir tassykdyr, bu hem dialekti deňeşdirmedir. Ýa-da hemişe ýalňyşdyr, bu bolsa sofistiki deňeşdirmedir. Anatulikanyň maksady deňeşdirmäniň bu üç

görnüşini nygtamakdyr. Deňşdirme barada aýdylanlarda maksat ilki bilen burhany deňşdirmeleriň barlygyny soňra hem başgalaryny orta goýmakdyr. Anatulikada öň deňşdirmäni bolduran ilkinjilerden soňra ilkinjileriň nähili birleşdiginden, dogry netije beren deňşdirmeleriň nähili görnüş bolandygyndan hereket bilen ýagny duýurmak suraty bilen nähili bir ýagdaýy orta çykjagyndan we ilkinjileriň öňe geçirmeden söz eder. Mundan soňra ikinji we üçinji görnüşden deňşdirmeleriň çözülip birinji şekile döndürilmegi aňladylar.

Mundan ötri ol kitabyna Analutika adyny berendir, munuň manysy sözlemektir. Soňra hem deňşdirmeler we olary gatnaşykly zatlary aňladar.

Düşündirme manysyna gelen Apodiktika atly dördünji kitabyndaky maksady, ol nämedir, ol nähilidir, onuň ulanylmasy nähilidir we haýsy zatdan bolmagy gerekli ýaly subuty beren deňşdirmelerden soňra hem subutyň şahalarynyň (aksiomalar) subuta zerurlyklary bolmazlygyndan söz etmektir. Sebäbi olaryň açyk bolan akyl we duýgy tarapynda syzylar.

Tropika diýilen başinji kitabyndaky maksady dialektiki deňşdirmeleri, dawalaşmada hökmany suratda ulanylan sözüň başga zady gerekdirmegi, ol sözde we sözüň ýol açan ýalňyşlary, jyns, görnüş, bölüm, aýratyn we arazdan ybarat bolan baş ady we kesgitlemesini düşündirýär.

Sofistika atly altynjy kitabyndaky maksady, deňşdirmäni boldurman esas we ilkinjiler şerti gözlemeksizin deňşdirmedäki demogologiýanyň düşündürmekdedir. Kitabyň baş böleginde näçe görnüş demogologiýa ugry bolandygyny, has soňra hem bulardan goranmagyň ýollaryny aňladýar.

Şygyra degişli bolan Poetika atly ýedinji kitabyndaky maksady, şygyr sungatyndan söz etmek, öwgi, ýas, hyjuw we has başga şygyr görnüşlerinde ulanylan görnüşleri düşündirmekdir.

Tebigat baradaky kitabyna gelsek, bularyň ilki bolan we fizika degişli maglumatlar kitaby atly berilen eserindäki maksady fiziki barlyklaryň hemmesi bilen baglanşykly umumy prinsipleri, öňürti bilen hem sebäpler, ilkiler, gabatlaşyp, boşluk, ýer, wagt we hereketi düşündirmekdedir.

Gök ahkynda atly tebigat bilen degişli kitabyndaky maksady iň soňky pelegiň we aýrylan ilkinji baş asman jisimiň esaslaryny aňlatmak, iň soňky pelek nämedir, asman jisimlerinde orta çykan tebigy ýagdaýlar nämelerdir. Ýagny gurluşy aýratynlyklary, köpüsiniň tebigy bolandygy esasy prisipler we bularyň sebäpleri nämelerdir diýmek isleýärim.

Magdanlar hakynda atly kitabynyň maksady, ýeriň çuňluklarynda bolan jisimleriň sebäplerini, nämeliklerini, aýratynlyklaryny, esasy ýagdaýlaryny, tapyldyklary ýerleri bütün ugurlary bilen düşündirýär.

Ösümlükler hakynda atly kitabyňyň maksady. Ösümlükleriň sebäplerini, nämeliklerini, aýratynlyklaryny, esasy ýagdaýlaryny, gurşap aljak şekilde bütün ýönleri bilen düşündirmekdedir.

Haýwanlar hakynda atly kitabyňyň maksady. Haýwanlaryň gurluşyny, boluş sebäplerini, aýratynlyklaryny, esasy ýagdaýlaryny, organlarynyň sebäplerini, özlerine mahsus aýratynlyklaryny, hereketlerini, bu temada janlylar bilen degişli umumy we aýratyn ýagdaýlary düşündirmekdedir.

Psihologiýa degişli kitaplaryna gelsek nebsiň esasy we ýagdaýynyň düşündirilişi (nebis barada) atly ilkinji kitabyňyň maksady, nebsiň güýç we görnüşlerini, umumy we aýratyn esaslaryny düşündirmek, duýguny aýratyn biçimde düşündirmek we görnüşlerini nygtamakdyr.

Duýgy we duýulan predmetler atly psihologiýa degişli ikinji kitabyňyň maksady, duýgy we duýulan predmetleriň sebäpleriniň düşündirýär.

Uky we oýalyk barada atly kitabyňyň maksady, ukynyň esasyny we zerurlygyny, düýş we sebäplerini düşündir ýär.

Metafizika atly kitabyňyň maksady, maddy bolmaýan barlyklary, madda bilen bilelikde bolsa hem onyň bilen birleşmeýän barlyklary, şany beýik bolan Allahyň birligini, Onyň iň oňat atlary, her zady täsir we maksat sebäbiniň Ol bolandygyny, onyň bütün barlygynyň ylahy bolandygyny, kuwwatly daýanjy we bütün

häkimýeti bilen bütün barlygy onuň häkimýet edýändigini düşündirýär.

Ahlak we syýasat bilen degişli kitaplaryna gelsek, ogly Nikomakhosa ýazyp, onyň adyny beren ilkinji kitap nebsiň häsiýetleri onyň ahlaky üstünlige ýetmegi we kemsinmelerden uzak tutulmagy bilen degişlidir. Ol birde syýasaty dürli böleklere aýratyndyr. Ýagyny aýratyn, garyp we baý syýasatynyň bir birinden nähili aýrylýandygyny, bulardan her birinde görülän häsiýet we gynançlary töwerekleýin aňladandyr. Aýratyn baglylygyň her wagt içinde üstünlik saýyldygyny, pazylatyň ruhda , bedende we bu ikisi daşynda bolandygyny düşündirýär.

Käbir okuwçylar üçin ýazan ahlak we syýasat manydaky eserlerden “Şäherler hakynda” diýmek bolan politika atly eserlerindäki maksady, ilkinji kitabynda aýdylşy ýalydyr. Ýöne bärde has köp şäher häkimýeti barada söz açýar. Munuň käbir bölümleri ilkinji kitabyňyň bölümleri ýalydyr.

Her haýyrda Allah ýardamjyň bolsun! Ynha Aristoteliň düşündiren kitaplaryndaky maksady we olaryň peýdalary bulardan ybaratdyr. Allahdan seni haýyr bolan hem hemme zatda üstünlikli bolmagyňy we her hili zyýanlardan goramagyny dileýärim.

Hat soňlady. Hamd we älemleriň Rabby bolan Allah laýykdyr. Salat onuň elçisi Muhammede we ummatyna bolsun!